

ВСТОХІНА В.О.,
доцент, кандидат
історичних наук

МЕТОДОЛОГІЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ

Останнім часом вивчення історії повсякденності в шкільних історичних курсах стає дедалі актуальнішим. Про це свідчить поступове збільшення обсягу матеріала з даної проблематики в підручниках для середньої школи [8; 10], а також зростання інтересу дітей до суб'єктивного життєвого досвіду, історії простих речей (їжі, одягу, меблів, ігор, дозвілля тощо) як пріоритетних джерел знань. "Повсякденне життя та його начиння приймають на себе функцію емоційного суспільного самовираження, яка так довго лишалася монополією ідеології, слова, високого мистецтва" [3, с. 27]. Людиноцентризм у вивченні історії надає можливість суттєво розширити область нашого пізнання минулого. Терміни "нова історична наука", "соціальна історія" відображають напрямок досліджень, в яких об'єктами вивчення виступають не стільки соціальні структури і процеси, скільки повсякденний досвід людей, умови їх життя, свідомість, уявлення, вірування, менталітет – складові другої суб'єктивної реальності минулого. У науковий обіг впроваджено термін "мікроісторичний підхід" і "мікроструктури": вивчається сім'я, гільдія, приход, община, інш. В рамках цих мікроструктур досліджується "маленька людина", "маленька особистість" у великій історії як на матеріальному, так і духовному рівнях. Дедалі більших обертів набирає гендерна історія, що займається вивченням соціокультурних відмінностей менталітета чоловіка і жінки, їх сфер інтересів і діяльності.

Відомий російський історик культури Б.І. Краснобаєв свого часу виділив кілька підходів до вивчення повсякденної культури: предметно-аксіологічний (ціннісний), діяльнісний (технологічний), семіотичний (знаковий) [7]. Наголос у *предметно-аксіологічному* підході робиться "на результат людської діяльності, на вже досягнуте, що репрезентує певну цінність" [7, с. 7]. Показово, що вчений відносить до досягнень (цінностей) епохи

також дуелі і кріпосний театр. Однак, ціннісно-аксіологічний підхід є емпіричним і не дозволяє прослідкувати еволюцію культурних досягнень, виявляється малопродуктивним в оцінці побутових традицій.

Інший виділений вченим підхід – *діяльнісний (технологічний)* передбачає дослідження феномена культури як людської діяльності з характерними для неї мотивами, стимулами і результатами. Повсякденна культура розглядається даним підходом як спосіб існування і форма соціальної поведінки. Історик Г.С. Кнабе писав, наприклад, що "за своєю прямою функцією предмет побуту належить сфері людської життєдіяльності, її практичних передумов, її раціоналізації, комфорту, задоволення життєвих потреб і виражає прийняті в ній норми" [3, с. 29].

Третій підхід, який активно розвивається останнім часом, сформульований ще Б.І. Краснобаєвим, – *семіотичний (знаковий)* акцентує увагу на знаках і знакових системах, а культуру розглядає у якості "семіотичного механізму, що має на меті вироблення і збереження інформації" [5, с. 25].

Застосування виділених Б.І. Краснобаєвим та іншими дослідниками культури методологічних підходів у сукупності дозволяє наблизитися до вивчення феномена *повсякденна культура*. Під нею розуміється складне соціокультурне явище, що відображає все розмаїття сторін приватного життя людини, визначене його суспільним статусом, ментальними настановами, смаками, звичками, традиціями і перебуває у тісному зв'язку з її соціальною діяльністю. Важливими компонентами повсякденної культури є костюм, житло, харчування, розпорядок дня, форми спілкування, дозвілля і поведінки у приватному житті.

В новітній історіографії виділяються ще кілька підходів до вивчення історії повсякденності [4]. Це *еволюційний* – історико-побутове явище розглядається в рамках його розвитку протягом тривалого періоду (наприклад, історія костюма), *очаговий* – детальний розгляд окремих складових розвитку культури (наприклад, дворянська садиба), *особистісний* – культурно-побутовий зріз епохи через яскраві особистості та *соціонормативний* - вивчення різних соціальних верств суспільства у контексті культурно-побутових традицій (наприклад, життя гусара, монаха).

Останні 10-15 років, у зв'язку з загальним антропологічним зсувом в історичній науці, тривав процес "олюднення" під-

ручників історії. Сьогодні їх автори по-різному вирішують проблему місця повсякденності в курсі історії. Одні використовують образи повсякденного життя як *засіб конкретизації* діяльності певних соціальних груп і спільнот й історичного матеріалу в цілому. Тому для розміщення даного матеріалу використовують додаткові рубрики. Інші автори обрали більш продуктивний шлях: вони включають цей матеріал до *основного тексту* параграфів. Деякі розглядають побут як невід'ємну *частину матеріальної і духовної культури* суспільства і вміщують цей матеріал у відповідний розділ. В інших підручниках він розглядається в рамках *соціоментального підходу*: при характеристиці різних станів того або іншого суспільства. Найчастіше це спостерігається у підручниках з середньовічної історії. В підручниках з Нової історії історія повсякденності представлена на початку теми в контексті вивчення технічного прогресу і світобачення людей. Це свого роду *історико-побутовий фон*, на базі якого будується викладання всієї теми. Цікавим уявляється такий підхід, де світ людини певної епохи демонструється на прикладах конкретного способу життя *видатних особистостей*, на основі характеристики повсякденного життя особистості.

Історія повсякденної культури, осмислена у дусі сучасних антропоцентричних підходів до навчання історії в школі, поступово посідає своє особливе місце в курсі вивчення соціальної історії людства. Історико-побутовий матеріал стає своєрідним "вузлом" під час вивчення економічної, соціальної, політичної, дипломатичної, духовної історії, відіграючи роль відправної точки у розв'язанні складних для учнів проблем.

Проникнення у повсякденне життя дозволяє розкрити духовний світ людей минулого, наблизитися до вдумливого розуміння епохи, точнішого й тонкішого відчуття часу. Навчання історії стає живим, наочним, конкретним, що суттєво відрізняє сучасну школу від школи недавнього минулого.

Вивчення історії повсякденності у школі, на думку відомої російської дослідниці М.В. Короткової, пов'язане, щонайменше, з чотирма специфічними аспектами розуміння буденності:

1. Людина не існує поза історичною системою соціального життя. Повсякденність, з одного боку, формується під впливом соціального і професійного статусу, вікової специфіки і родинного стану тієї або іншої людини, з іншого боку – відбиває їх своєрідність, обумовлену часом і епохою.

2. Людина живе у визначеному просторовому середовищі – природному і соціальному (великі і малі міста, селища, села), що накладають відбиток на її повсякденне життя. Знайомлячись з повсякденним життям людей, учень разом з тим дізнається про особливості буття того або іншого типу суспільства.

3. Повсякденність завжди відображає матеріальну (технологічну, виробничу, економічну) сферу громадського життя. Образи сприйняття повсякденного життя людей допомагає учням наблизитися до розуміння базових соціальних структур у їх історичному розвитку.

4. Людина і її побут безпосередньо залежать від системи цінностей і норм поведінки в даному суспільстві. Особлива психологія, світосприйняття, ідеали і кумири, суспільна думка, система спілкування – усі ці елементи духовного життя є важливими аспектами повсякденності [5, с. 20].

У методиці навчання історії історичний матеріал поділяється на теоретичний (поняття, судження, умовиводи про історичні явища і процеси) та фактичний. До останнього належать матеріали з історії повсякденності, оскільки вони стосуються насамперед матеріальних статичних об'єктів. Через це він вивчається переважно за допомогою загальних прийомів вивчення фактичного матеріалу, а саме образної розповіді та картинного опису.

Розповідь – усний монологічний виклад фактичного матеріалу, пов'язаний з типовим побутовим або культурним явищем. Як правило позбавлений конкретики та сюжету. У ньому даються конкретні історичні характеристики часу, простору, людей. Історичні факти вчитель викладає, наголошуючи на їх своєрідності, що сприяє розвитку в учнів уявлень про специфічність кожного історичного факту порівняно з іншими [6, с. 100]. Дуже часто розповідь для демонстрації масштабності явища супроводжується переліком об'єктів. Прикладом повідомлення такої розповіді може бути: "У Середньовіччя повсякденною їжею в більшості населення був хліб, каші, варені овочі, зернові й овочеві юшки, приправлені травами, з цибулею і часником. На півдні Європи в їжу додавали маслинову олію, на півночі - яловичий або свинячий жир, вершкове масло було відоме, але вживалося досить рідко. Основними продуктами в Європі Нового часу залишалася тріада: хліб, м'ясо, вино".

Дещо менше у вивченні повсякденності історії використовується *сюжетна розповідь*. До неї переважно звертаються, коли йдеться про історію, пов'язану з виникненням якогось елемента побуту. Сюжетна розповідь – це образна форма усного монологічного викладу історичних фактів за певним сюжетом, що нерідко відрізняється драматизмом. Головні історичні факти відтворюються в ньому образно, динамічно, як у художній розповіді. В основі розповіді, як правило, лежить конфліктна ситуація, що розвивається відповідно до сюжетної схеми подій і вчинків героїв, наприклад, розповідь про поширення картоплі в Європі [9, с. 60-62].

Нетрадиційними формами сюжетного оповідання є *персоніфікація* і *драматизація*, що найчастіше застосовується в середній школі. Персоніфікацією називається форма сюжетного оповідання про дії вигаданої людини. В її основу покладений вигаданий сюжет про її долю, умови життя, вчинки, діалоги. Розповідь про становище окремої людини, її справи дає можливість зрозуміти типові явища життя суспільства [1, с. 92] (наприклад, розповідь про один день життя ремісника Середньовічної доби, французького селянина часів революції XVIII ст., російського купця кінця XIX ст. тощо).

Під час драматизації оповідь ведеться у формі діалогів двох осіб, що намагаються розв'язати певну ситуацію. У ході діалогу розкривається сутність типового соціального явища. Часто самі учні бувають учасниками цих діалогів. Приклад – діалог двох торгівців з різних регіонів країни, двох підмайстрів, двох модниць.

Образна розповідь – вид усного монологічного викладу матеріалу, який передає головні історичні факти в спокійній безконфліктній формі, тому позбавлений динамізму та сюжету. Такий прийом найчастіше застосовується для викладу явищ і процесів різних сторін життя суспільства. Цей прийом часто поєднується із графічною наочністю на зразок типологічних картин, аплікацій, піктограм, малюнків. Вдалий приклад образної розповіді наводить у своїй книзі П.В. Гора, який, вивчаючи тему "Початок промислового перевороту в Росії", зобразив на дошці схему розвитку бавовняного виробництва у вотчині графа Шереметьєва у Володимирській губернії [2, с. 84].

Одним з найбільш поширених прийомів роботи вчителя під час викладання історії повсякденності є *опис*. Описом називається усний виклад суттєвих рис, деталей, ознак або станів історичних явищ або об'єктів. В описі є об'єкт, але немає сюжету. Він буває картинним та аналітичним. *Картинний опис* – це прийом усного викладу матеріалу, за допомогою якого в емоційно-художній формі відбувається образне відтворення фактів у вигляді цілісних картин природи, побуту людей, географічного середовища, а також типових явищ культурного, суспільного, господарського життя [9, с. 66].

Значно відрізняється від картинного *аналітичний опис* – прийом, за допомогою якого дається опис складових частин, деталей якихось об'єктів та їх функціонального призначення. Цей прийом, передусім, передає зовнішні ознаки створених цілісних образів, показує взаємодію їхніх істотних сторін, складових частин. Найкраще його застосовувати, рекомендують методисти, під час опису знярядь праці, речей, зброї, пам'ятників архітектури, господарських об'єктів. Аналітичний опис поєднується з крейдовими малюнками, схемами і таблицями, з демонстрацією макетів і моделей та використанням ТЗН, що допомагає створити цілісну картину повсякденного життя людей [1, с. 95].

Використовується також *образний опис*, який допомагає характеризувати типових представників суспільства конкретного періоду: поміщика, робітника, фабриканта, селянина, широко використовуючи художні засоби.

Поряд з образною характеристикою в навчанні історії широко вживається *портретний опис*, що подає опис (характеристику) як історичних особистостей, так і пересічних людей.

Оскільки вищезгадані прийоми широко використовуються авторами підручника, вчитель може запропонувати учням провести самостійну індивідуальну і групову роботу з текстом навчальної книги, яка дає змогу глибоко осмислити навчальний матеріал та закріпити його на практиці. Під час індивідуальної роботи учнів з текстовими та ілюстративними компонентами підручника вчителю також можна використовувати низку прийомів.

Для учнів з низьким рівнем навчальних досягнень - переказати зміст параграфа "Матеріальний світ і суспільство", "По-

всьякденне життя Західної Європи" або одного із питань параграфа "Зміни в суспільстві", "Шлюб і сім'я, становище жінки", "Засоби комунікації та транспорт", "Житло, хатне начиння", "Комфорт та санітарія", "Харчування", "Одяг. Прикраси. Косметика. Мода", "Дозвілля та розваги" [8].

Для учнів з більш високим рівнем досягнення пропонується відповісти на запитання параграфа, які можуть бути поставлені як окремому учневі під час бесіди, групі учнів за допомогою карток з 3-5 питань за різними варіантами (відповісти письмово або усно), так і всьому класу під час фронтального опитування або тематичного оцінювання.

Наступний метод, який пропонується використовувати вчителю, викладаючи історію повсякденного життя, – *робота з текстом підручника*, але вже в парах змінного складу. Головною метою метода є оволодіння учнями базовими знаннями з навчального предмета за короткий термін, вироблення навичок логічного мислення, здатності глибоко занурюватися в текст, узагальнювати, стисло (усно і письмово) формулювати суть прочитаного. Робота у парах змінного складу будується на тому, що кожний учень має текст параграфа підручника або його розділ, відмінний від текстів інших учнів. Учні сідають парами таким чином, щоб добре бачити один одного. Спочатку один учень читає своєму партнеру завершений уривок тексту (абзац у 6-12 рядків) [9, с. 43-46]. Після цього вони удвох опрацюють його, з'ясовуючи, про що йдеться у тексті, який заголовок йому можна дати, чому саме такий і чи є точніше формулювання заголовка. При цьому текст може кілька разів перечитуватись. Таким же чином працюють учні з текстом "гостя". За 7-9 хвилин пара опрацює два уривки тексту. Після цього "гість" переходить до іншого "господаря" і працює з іншим текстом. Працюючи з другим, третім партнером, учні переказують одне одному зміст попереднього тексту і за основними пунктами плану, а вже потім переходять до нового уривка та його опрацювання. Вчитель у процесі організації навчання у парах змінного складу відіграє роль консультанта. Він стисло відповідає лише на поставлені запитання, знімає тільки перші ускладнення, надаючи учням можливість самим подолати перешкоди. Завдання вчителя полягає у вивченні особистості учнів і визначенні для кожного з них

індивідуального шляху розумового розвитку і просування у навчанні у власному темпі [9, с. 47].

Одним із прийомів роботи з підручником може виступати *робота учнів з ілюстративними компонентами* (малюнками, плакатами, фотографіями, карикатурами) – наочністю. Саме в процесі роботи з наочністю учні набувають вміння добирати необхідний фактичний матеріал та орієнтуватися в історичній інформації, здійснювати історичний аналіз, історичну критику, реконструкцію історичних подій, явищ, процесів тощо.

Під час роботи учнів з ілюстраціями (плакатами, фотографіями, малюнками) можна запропонувати такі завдання: самостійно скласти перелік питань до них (наприклад, до репродукції картини: що бачите, хто зображений, до якого стану належить, які страви бачите на столі, який столовий посуд там зображений – репродукція картини А. Караччі "Бобова юшка", надана у підручнику І.М. Ліхтея Всесвітня історія. Новий час. XV-XVIII ст.) [8]; зіставлення текстової інформації з інформацією, яку несе ілюстрація (плакат, фотографія, малюнок); порівняння ілюстрацій різних народів (країн) у різні часи; складання підпису до картини; збирання перших вражень (асоціацій) за запропонованою картиною тощо [10].

Для більш ефективної *роботи з плакатами* учням треба дотримуватися таких рекомендацій: назвати дату події, якій присвячений плакат; визначити на чіє політичне замовлення та для якої аудиторії він створений; проаналізувати зображені персонажі та іншу символіку плаката: Яка фігура (об'єкт) є на передньому плані, а яка (які) на другому? Які фігури (об'єкти) зображені великих розмірів, які навпаки і чому? Які кольори використані і чому саме такі? Сформулюйте зміст, який несе у собі плакат.

Великий пласт інформації зберігають фотокартки від початку ХХ ст. (як людей, так і побутових об'єктів), що збереглися до нашого часу. Учителєві під час роботи учнів з фотокартками варто звернути увагу на розвиток практичних навичок учнів, які базуються на інтелектуальному вмінні виділяти головне - складати план (простий і складний) теми, параграфа або питань параграфа.

Отже, включення до змісту уроків історії питань про повсякденне життя тієї чи іншої епохи не веде до відмови від їх традиційного змісту. Учні мають розуміти, що повсякденність –

це лише один з "ракурсів" суспільства, не здатний надати вирішальної інформації для розуміння його історичної динаміки, проте спроможний доповнити, конкретизувати наукові підходи, що розкривають його сутність. Школярі також мають усвідомлювати, що вивчити всебічно історію, тобто відтворити життя всіх членів суспільства, неможливо. Разом з тим життя конкретної людини становить інтерес у своїх типових проявах, оскільки ілюструє життя тисяч або навіть мільйонів таких самих конкретних людей у конкретній країні в конкретно-історичній ситуації. Досліджувана школярами життєва реальність людських доль може вплинути на їх власне особистісне становлення, дозволити відчувати себе частиною безперервного історичного процесу.

Використана література

1. Баханов К.О. Організація особистісного навчання. Порадник молодого вчителя історії. – Х.: Вид. група "Основа", 2008. – 159 с.
2. Гора П.В. Повышение эффективности обучения истории в средней школе. – М.: Просвещение, 1988.
3. Кнабе Г.С. Диалектика повседневности / Г.С. Кнабе // Вопросы философии. – 1989. – № 5. – С. 26-46.
4. Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О.А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2003. – № 3. – С. 20-25.
5. Короткова М.В. Костюм на уроках истории / М.В. Короткова // История и обществознание в школе. – 2003. – № 3. – С. 20-25.
6. Короткова М.В., Студеникин М.Т. Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях: Практ. пособие для учителей. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 192 с.
7. Краснобаев Б.И. Русская культура второй половины XVII – начала XIX в. / Б.И. Краснобаев. – М.: Просвещение, 1983. – 319 с.: ил.
8. Лихтей И.М. Всемирная история. Новое время (XV-XVIII вв.): Учеб. для 8 кл. общеобразоват. учеб. зав. – К.: Грамота, 2008. – 264 с.: ил.
9. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. – 240 с.: ил.
10. Шупак І.Я., Морозова Л.В. Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закладів. – Запоріжжя: Прем'єр, 2010. – 272 с.: ил., карти.